

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА: ДОСВІД ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Світлана Потапенко

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут української археології та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

svit.potapenko@gmail.com

У статті проаналізовано основні археологічні публікації з історії українського козацтва, здійснені співробітниками Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України протягом 1993–2012 рр. Зроблено висновок, що сплеск зацікавлення козацькою тематикою став закономірним результатом повернення української історіографії до раніше «небезпечних» тем, що, в свою чергу, зумовило потребу розширення кола введених до наукового обігу джерел.

Ключові слова: археологічна публікація, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, українське козацтво.

Останні два десятиліття позначені суттєвими досягненнями української археології. Вирішальним чинником, який посприяв кількісному і якісному росту археологічних видань, стало усунення ідеологічних заборон на дослідження тих чи інших тем, а значить, і на ведення відповідних джерел до широкого наукового вжитку.

Одна з таких тем — історія українського козацтва. На сьогодні різноманітні аспекти козакознавчої тематики досліджує ціла плеяда видатних українських вчених: Ю.А. Мицик, В.А. Смолій, В.А. Степанков, В.А. Брехуненко, С.А. Лепявко, Т.В. Чухліб, В.О. Щербак, В.М. Горобець, П.М. Сас й інші науковці. Провідними установами є Інститут історії України НАН України (відділ історії України середніх віків та раннього нового часу) та Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України* (відділ джерел з історії України княжої та козацької доби, а також відділ історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук).

Джерелознавча і археологічна складова домінують у роботах співробітників ІУАД НАН України. Із часу заснування Інституту (1991 р.) два його видавничих проекти стали флагманськими: корпусна публікація Архіву Коша Нової Запорозької Січі та видання дипломатарію українських гетьманів.

* Далі — ІУАД НАН України.

Перший зі згаданих проектів нараховує близько 40 томів, із яких п'ять видано і ще три підготовлено до друку. Колектив археографів на чолі з Л.З. Гісцовою здійснює суцільну публікацію всіх 368 справ ф. 229 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ**¹. Джерела написано кількома мовами: українською, російською, польською, кримськотатарською, турецькою. Вони охоплюють 1713–1776 рр., хоча основа маса припадає на 1734–1775 рр. Видовий і тематичний склад документів досить широкий, що дозволяє докладно прослідкувати поступову інтеграцію Нової Січі до політичного тіла Російської імперії². Варто наголосити, що Архів Коша Нової Січі має першорядне джерелознавче значення, оскільки до нашого часу в цілісному вигляді не зберігся архів жодної іншої із восьми Запорозьких Січей.

Водночас історія низового козацтва представлена в кількох публікаціях біографічного спрямування. Це, найперше, збірник документів і матеріалів «Петро Калнишевський та його доба», упорядкований В.В. Грибовським, В.І. Мільчевим та І.Л. Синяком і присвячений життю останнього кошового — трагічної і суперечливої фігури вітчизняної історії³. Збірник «Військовий писар Андрій Семенович Товстик» висвітлює біографію ще одного кошового старшини 1760-х рр.⁴. Нарешті, у 1995 р. Ю.А. Мициком було опубліковано листи кошового отамана Івана Сірка⁵.

Початок проекту «Матеріали до українського дипломатарію. Листи та універсали гетьманів і козацької старшини» було покладено патріархами українського джерелознавства — І.П. Крип'якевич та І.Л. Бутичем. За часів «відлиги» у 1961 р. вченим вдалося опублікувати збірник «Документи Богдана Хмельницького»⁶. Своє продовження проект отримав уже в незалежній Україні зусиллями І.Л. Бутича, його колег та учнів, передовсім — В.П. Ринсевича. Окремими

** Далі — ЦДІАК України.

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776 рр. / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко. — К.: «Наукова думка», 1994. — 226 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов, Є.І. Дрозд, Х.Г. Лашенко, А.Ю. Омельченко, О.Г. Полегайлов, В.В. Стафійчук, Л.А. Сухих. — К.: «Наукова думка», 1998. — 750 с.; Т. 2. / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов, Л.Я. Демченко, Є.І. Дрозд, Т.Л. Кузик, Х.Г. Лашенко, Л.М. Муравцева, В.В. Стафійчук, Л.А. Сухих. — К.: «Наукова думка», 2000. — 752 с.; Т. 3. / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева, Л.А. Сухих. — К.: «Наукова думка», 2003. — 952 с.; Т. 4. / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. — К.: «Наукова думка», 2006. — 888 с.; Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упорядн.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. — К., 2008. — 528 с.

² Синяк І.Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775): дис... канд. іст. наук за спец. 07.00.06. — К., 2006. — 272 с.

³ Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упорядн.: В.В. Грибовський, В.І. Мільчев, І.Л. Синяк. — К., 2009. — 432 с.

⁴ Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упорядн. І.Л. Синяк. — К., 2010. — 148 с.

⁵ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укладачі: Ю. А. Мицик, М.В. Кравець. — К., 1995. — 84 с.

⁶ Документи Богдана Хмельницького / Упорядн.: І. Крип'якевич, І. Бутич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 540 с.

томами було видано універсали Богдана Хмельницького⁷, Івана Мазепи (у двох частинах)⁸, Павла Полуботка⁹; імперативні документи і міждержавні «статті» Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дмитра Ігнатовича (Многогрішного) та Івана Самойловича¹⁰. Нині В.П. Ринсевичем підготовлено до друку два томи універсалів Івана Скоропадського і три томи документів Данила Апостола. Найближчим часом побачить світ збірник кореспонденції козацької старшини другої половини XVI — першої половини XVII ст., упорядкований В. А. Брехуненком.

В одному ряду з названими публікаціями стоїть три томик «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», перший том якого «1648–1649 рр.» побачив світ минулого року¹¹. Даний збірник є найповнішим на сьогодні компендіумом відповідних джерел, адже вміщує документи, відшукані Ю.А. Мициком у польських, російських, українських і білоруських архівосховищах упродовж багаторічної евристики. Добре відомо, що цілісним масивом документація українських гетьманів до І. Мазепи включно не збереглася. Джерела розрізнено, головним чином, по російських і польських архівах. Ф. 51 «Генеральна військова канцелярія» ЦДІАК України містить гетьманські документи переважно з 1709 р.

У контексті історії Гетьманщини варто згадати ще кілька видань. У першу чергу — «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.»¹². Цей унікальний перелік 40477 козаків 16 полків Богдана Хмельницького був укладений відповідно до Зборівського мирного договору з поляками від 8 (18) серпня 1649 р. Уперше в 1875 р. з деякими погрішностями і некоректною передачею української орфографії джерело опублікував історик О.М. Бодянский¹³. У сучасному виданні текст оригіналу, який зберігається в Російському державному архіві давніх актів, відтворено засобами дипломатичного методу. Окрім того, до видання включено мовознавчі й джерелознавчі статті про Реєстр.

Відслідкувати зміни в персональному складі Ніжинського і Білоцерківського полків дають можливість «Присяжні книги» 1654 р., опубліковані Ю.А. Мициком. Джерела вміщують переліки козаків та міщан, які присягли московському

⁷ Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор.: І. Крип'якевич, І. Бутич. — К.: ВД «Альтернативи», 1998. — 383 с.

⁸ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упоряд. І.Л. Бутич. — К.-Л.: НТШ, 2002. — Ч. 1. — 780 с.; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упоряд. І.Л. Бутич, В. П. Ринсевич — К.-Л.: НТШ, 2006. — Ч. 2. — 798 с.

⁹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Передм., упорядк., комент. В.П. Ринсевич. — К., 2008. — 720 с.

¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядн.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К., Л., 2004. — 1087 с.

¹¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю.А. Мицик. — Т. 1.: 1648–1649 рр. — К., 2012. — 680 с.

¹² Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / Підготов. до друку: О.В. Тодійчук, В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода. — К.: Наукова думка, 1995. — 592 с.

¹³ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. — М., 1875. — 342 с.

цареві Олексію Михайловичу у зв'язку із підписанням українсько-московського договору 1654 р.¹⁴.

Унікальне джерело було опубліковано І.М. Ситим у 2005 р. Це так звана «Мазепина книга» — опис міст Батурина і Любеча та навколишніх сіл, зокрема й маєтностей, які колись належали Іванові Мазепі, підготовлений у 1726 р. згідно указу Катерини I¹⁵. Оригінал джерела зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарнавського.

Дві важливі історико-юридичні пам'ятки видано зусиллями К.А. Вислобокова. По-перше, «Права, за якими судиться малоросійський народ» — кодекс юридичних норм, які діяли в Українській козацькій державі протягом другої половини XVII–XVIII ст.¹⁶ Спеціальна кодифікаційна комісія із кращих юристів Гетьманщини працювала над ним протягом п'ятнадцяти років (1728–1743 рр.), однак остаточний варіант так і не було затверджено Сенатом. Попри це, «Права» є яскравим свідченням прагнень української козацької старшини закріпити за собою юридично фактичний статус «нової шляхти». По-друге, «Собрание малороссийских прав 1807 г.» — збірник норм шлюбно-сімейного та маєткового права, поширених в колишній Гетьманщині¹⁷. Його було укладено на початку правління Олександра II під час підготовки до кодифікації законодавства Російської імперії.

Узагальнюючий характер має збірник «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.», підготовлений В.Й. Горобцем¹⁸. Видання подає оригінальну концепцію упорядника про поділ актової документації Української козацької держави на дві великі групи — офіційно-службову та приватну (особисту) — з трьома підгрупами у кожному випадку (урядово-адміністративну, процесуально-юридичну, канцелярську та пам'ятні записи, записні книги, листи відповідно). Перші три підгрупи, в свою чергу, включають кілька видів документів. Згідно запропонованої класифікації вміщено публікації документів, які добре ілюструють видове різноманіття ділових актів Гетьманщини.

Поруч із джерелами до історії Запорозької Січі та Гетьманщини, в ІУАД НАН України досліджують документи до історії Слобідських козацьких полків. У 2008 р. було опубліковано «списки» та «відомості» про слобідську козацьку старшину, а саме: «Щорічні списки», «Іменні списки», «Відомості про старшинських дітей» та «Відомості про старшин та їхніх дітей» 1760-х рр.¹⁹. Документи інформують про структуру, чисельність, персональний, соціальний і частково

¹⁴ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський і Ніжинський полки / Упорядн.: М. Кравець, Ю. Мицик. — К.: ВД «КМ Академія», 2004. — 350 с.

¹⁵ Мазепина книга / Упорядк. та вступ. ст. І. Ситого. — Чернігів, 2005. — 524 с.

¹⁶ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Упорядн. К.А. Вислобоков. — К.: Наукова думка, 1997. — 547 с.

¹⁷ Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К.А. Вислобоков. — К.: Наукова думка, 1993. — 366 с.

¹⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упорядк., передм. та ком. В.Й. Горобця. — К.: Наукова думка, 1993. — 392 с.

¹⁹ Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упоряд. С.П. Потапенко. — К., Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. — 496 с.

етнічний склад, походження, вік та освітній рівень слобідської еліти і, таким чином, дають можливість реконструювати її просопографічний портрет.

У той же час виключно писемними пам'ятками коло публікацій ІУАД НАН України не обмежується. Украй цікаві джерела досліджує О.Є. Мальченко — стволи гармат українського виробництва XV–XVIII ст., техніку їхнього виробництва, зображення та написи на них²⁰. Окрім іншого, дослідник підготував спеціальний каталог, присвячений українським гарматам у вітчизняних та зарубіжних колекціях²¹. Подібним чином вагому частину праць О.А. Однороженка, присвячених козацькій геральдиці та сфрагістиці, становлять каталоги відповідних зображень²².

Окремо слід назвати видання повного зібрання творів Д.І. Яворницького — історика, внесок якого у становлення козакознавчих студій важко перецінити. Проект розраховано на 20 томів, об'єднаних у дві серії: «Історія, краєзнавство, археологія» та «Фольклор, етнографія, література, мова». На сьогодні опубліковано перших два, першу частину третього та восьмий томи першої серії, котрі вміщують роботи Д. І. Яворницького з історії запорозького козацтва та Степової України, а також републікують джерела, раніше опубліковані вченим²³.

Варто згадати і публікацію «Опису України» Гійома Левассера де Боплана у перекладі російською мовою, здійснену спільно з колегами з Російської Федерації, адже знаменитий «Опис», серед інших, містить розділ про «Про українських козаків»²⁴. Окрім власне тексту пам'ятки, видання оснащено розлогим науково-довідковим апаратом (передмова, коментарі, спеціальні дослідження «Опису», бібліографія бопланіани).

Нарешті, козацька тематика широко представлена на сторінках профільного джерелознавчого видання ІУАД НАН України — «Українського археографічного щорічника»²⁵. В часописі публікують документи з українських, польських, російських архівів та тематичні статті. Козакознавчі розвідки вміщує і збірник праць молодих учених та аспірантів ІУАД НАН України «Наукові записки»²⁶.

²⁰ Мальченко О.Є. Арсенали українських замків XV–XVII ст. — К., 2004. — 397 с.; *Його ж.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів Івана Мазепи. — К.: ВІПОЛ, 2007. — 159 с.

²¹ Мальченко О.Є. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — Ч. 1: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. — К., 2011. — 216 с.

²² Однороженко О.А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. — Х., 2009. — 416 с.; *Його ж.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). — Х., 2003. — 220 с.

²³ Яворницький Д.І. Твори у 20 томах / Голова ред. кол. П.С. Сохань. — Т. 1. — К.: Тандем-У, 2004. — 520 с.; Т. 2. — К.: Тандем-У, 2005. — 384 с.; Т. 3. Кн. 1. — К.: Тандем-У, 2008. — 496 с.; Т. 8. — К.: Тандем-У, 2006. — 435 с.

²⁴ Боплан Гійом Левассер, де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П. Борисюк; ред. перевода А.Л. Хорошкевич, Е.Н. Ущенко. — М.: «Древлехранилище», 2004. — 576 с.

²⁵ Український археографічний щорічник. — К., Н.-Й., 1992–2012. — Вип. 1–16/17 (Український археографічний збірник. Т. 4—19/20)

²⁶ Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). — К., 1996–2012. — Т. 1–25.

На сам кінець, ще раз наголосимо, що сплеск зацікавлення козацькою тематикою став закономірним результатом повернення української історіографії до раніше «небезпечних» тем, пов'язаних із найбільш яскравими сторінками вітчизняної історії. Пліч-о-пліч із активізацією історіографічного процесу відбувається нарощування масиву введених до наукового обігу джерел. Суттєвий вклад в археографію козакознавства здійснюють співробітники ІУАД НАН України.

Світлана Потапенко

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник,

Институт украинской археографии и источниковедения

им. М.С. Грушевского НАН Украины

svit.potapenko@gmail.com

В статье проанализированы основные археографические публикации по истории украинского казачества, подготовленные сотрудниками Института украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины в течение 1993–2012 гг. Сделан вывод о том, что всплеск заинтересованности казацкой тематикой стал закономерным результатом возвращения украинской историографии к ранее «опасным» темам, что, в свою очередь, вызвало необходимость наращивания массива введенных в научный оборот источников.

Ключевые слова: археографическая публикация, Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, украинское казачество.

Svitlana Potapenko

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies,

the National Academy of Sciences of Ukraine

svit.potapenko@gmail.com

The article investigates main archeographic publications on the history of Ukrainian Cossacks, accomplished by researches of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine during 1993th–2012th. It is concluded that a surge of interest in Cossack subject was a logical result of Ukrainian historiography's returning to previously «dangerous» themes. The need of widening of the number of published sources increased as well.

Key words: archeographic publication, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Cossacks.